

BIULETYN KPZK PAN

Komitet Przestrzennego Zagospodarowania Kraju Polskiej Akademii Nauk
Zeszyt 273, rok 2019, s. 84-96

MONIKA JANISZEK

Uniwersytet Ekonomiczny w Katowicach, Wydział Ekonomii,
Katedra Badań Strategicznych i Regionalnych;
1 Maja 50, 40-287 Katowice; monika.janiszek@edu.uekat.pl

**WYMIAR SPOŁECZNY I GOSPODARCZY
KONKURENCYJNOŚCI TERENÓW
POEKSPLOATACYJNYCH**

Abstract: The Social and Economic Dimension of Competitiveness of Post-mining Areas. Post-industrial areas are an area of concentration, penetration and shaping the economic, social and environmental zone. The strategic goal of transforming post-industrial areas should be to obtain a new, dynamic and favorable state of equilibrium for a given area, as well as its surroundings after cessation of operations. The purpose of the article is to indicate the possibility of adaptation of post-industrial areas, especially after exploitation of the mineral, to perform new functions. The direction and the purpose of the recultivation and planning actions to a large extent may be influenced by specific social and economic conditions affecting the competitiveness of each and individually treated fragment of space.

Keywords: Competitiveness, post-industrial areas, potential of post-mining areas.

JEL codes: O1, O2, Q5

Wprowadzenie

Tereny poprzemysłowe są obszarem koncentracji, przenikania oraz kształtowania strefy gospodarczej, społecznej i środowiskowej. Zmiany zachodzące w danym miejscu lub regionie spowodowane są działalnością przemy-

słową i nie dotyczą tylko sfery materialnej, ale również wartości i zachowań społecznych. Celem strategicznym przekształcania terenów przemysłowych powinno być uzyskanie nowego, dynamicznego i korzystnego stanu równowagi dla danego terenu, jak i jego otoczenia po zaprzestaniu działalności. Ocena elementów charakteryzujących tereny i obiekty przemysłowe pod względem możliwości ich adaptacji i stopnia ich użyteczności powinna brać pod uwagę m.in. uwarunkowania społeczne i gospodarcze. Ukształtowanie i otoczenie terenów zdegradowanych, istniejąca infrastruktura techniczna, dostępność komunikacyjna, jak również występowanie podobnych obiektów w regionie mogą przyczynić się do określenia sposobów adaptacji i pełnienia innych niż dotychczas funkcji oraz ich intensywności wpływu na rozwój regionalny. Nowe formy użytkowania mogą wzmocnić atrakcyjność inwestycyjną obiektów oraz kreować inne możliwości zarządzania tymi terenami. Wybór kierunku adaptacji obiektów przemysłowych powinien odbywać się ze współdziałaniem społeczeństwa stanowiącego z jednej strony potencjał kadrowy, a z drugiej – element systemu, w którym zapisano wartości i wzorce zachowań wywierające wpływ na potencjalne sposoby nowego użytkowania terenu.

Celem opracowania jest wskazanie indywidualnych potencjałów oddziałujących na możliwości adaptacji terenów przemysłowych, szczególnie po eksploatacji kopaliny, do pełnienia nowych funkcji. Na kierunek oraz cel podejmowanych działań rekultywacyjnych i planistycznych w dużej mierze mogą mieć wpływ specyficzne uwarunkowania społeczne i gospodarcze, oddziałujące na konkurencyjność każdego i indywidualnie traktowanego fragmentu przestrzeni.

1. Konkurencyjność terenów i obiektów poeksploatacyjnych

Konkurencyjność jest cechą i zdolnością firmy, miasta, regionu zapewniającą im trwały rozwój. Wyróżnia się zróżnicowaną umiejętnością zaspokojenia potrzeb swoich odbiorców i użytkowników. Pod wpływem współczesnych procesów integracyjnych i globalizacyjnych rywalizacja między firmami i regionami odbywa się w skali rynku oraz jego otoczenia. Regiony chcące utrzymać przewagę komparatywną nad regionami o zbliżonym profilu lokalizacyjnym zmuszone są do stałej restrukturyzacji swoich zasobów, usług i infrastruktury. Permanentne wzmacnianie endogenicznych potencjałów rozwoju miasta (obszaru), a w konsekwencji regionu staje się priorytetem jego strategii. Siłę eksportową regionu tworzą sektory, rodzaje działalności,

towary i usługi będące jego marką. Tworzy ona trwałą, samopodtrzymywalny rozwój oraz pozytywny wizerunek wobec otoczenia. Oferta zasobowa, usługowa i infrastrukturalna wynika z wewnętrznej atrakcyjności biznesowej i inwestycyjnej miasta oraz regionu. Konkurencyjność jest odbiciem interesów, korzyści firm i sektorów, mieszkańców i użytkowników, władzy publicznej oraz zrzeszonych społeczności lokalnych. Przedsiębiorczość i konkurencyjność jako integralne determinanty rozwoju regionalnego zależą od różnorodności sektorów i zdywersyfikowanej struktury gospodarczej, wysoko wykwalifikowanego kapitału ludzkiego, dostępności komunikacyjno-transportowej, innowacyjności technologii informacyjnej i produktowej, strategicznych zdolności organizacji różnych stylów życia i sposobów rozwoju zawodowego oraz partnerstwa sektora publicznego, biznesowego i obywatelskiego. Ponadto istotny jest poziom innowacji wdrażanych w działalności badawczej i rozwojowej, chłonność rynku zbytu oraz stopień rozwinięcia rynku finansowego i nieruchomości [Klasik 2001: 95-96].

Określając konkurencyjność terenów poeksploatacyjnych w danym mieście należy zmienić punkt widzenia, traktując je jako potencjał przestrzenny, a nie jako problem środowiskowy. Zachodzące na nich procesy często rozpoczynają się od rekultywacji, ponieważ to za jej pomocą przywracane są funkcje użytkowe zdegradowanym obszarom miejskim i przemysłowym. Rekultywacja obszaru górniczego leży w gestii przedsiębiorcy górniczego, natomiast jego zagospodarowanie jest inwestycją organu samorządu terytorialnego lub podmiotu prywatnego [Marciniak 2009: 6]. Procesem łączącym rekultywację i zagospodarowanie jest przystosowanie terenów poeksploatacyjnych do pełnienia nowych funkcji z wykorzystaniem atrakcyjności naturalnych i antropogenicznych elementów powstałych podczas działalności wydobywczej, czyli adaptacja [Pietrzyk-Sokulska 2005: 5]. W jej przypadku teren poeksploatacyjny stanowi nową przestrzeń do tworzenia nowej funkcji, a nie jest zdegradowaną substancją, na której konieczne jest podjęcie działań rewitalizacyjnych. Obszar ten jest inny od pierwotnego, choć zniszczony przyrodniczo to jednak krajobraz wzbogacony może być o utworzone deniwelacje czy punkty widokowe.

2. Czynniki społeczno-gospodarcze konkurencyjności terenów poeksploatacyjnych

Kluczowym etapem podejmowanych działań rekultywacyjnych jest wyróżnienie czynników mających wpływ na konkurencyjność lokalną i re-

gionalną określonych terenów poeksploatacyjnych oraz stwarzających możliwość ich ponownej adaptacji i zagospodarowania do pełnienia nowych funkcji. Dotyczyć one mogą głównie położenia i dostępności komunikacyjnej, struktury funkcjonalno-przestrzennej danego obszaru, różnorodności form użytkowania i jakości otoczenia, wartości i wzorców, z którymi utożsamia się społeczność lokalna, ustaleń prawnych odnośnie do środowiska naturalnego i kulturowego oraz systemu specjalnych zachęt i ułatwień [Gasidło, Gorgoń 1999;]Markuszczyńska 2009: 22; Szulc 2014: 33).

Adaptacja terenów i obiektów przemysłowych do innych funkcji gospodarczych o charakterze przemysłowym, usługowym czy komunalnym może bazować na elementach stanowiących o ich konkurencyjności. Usytuowanie terenów pogórnich w obrębie albo w pobliżu miast o znaczeniu metropolitalnym lub regionalnym, ich dostępność komunikacyjna, wielkość oraz rola odgrywana na danym obszarze wpływają na siłę interakcji i zależności zachodzących między nimi a otoczeniem. Szanse zagospodarowania danego terenu zwiększają się wraz ze wzrostem jego dostępności. Centralne położenie terenów poeksploatacyjnych w mieście z jednej strony stanowi barierę jego rozwoju, ale z drugiej może stać się „nową” i cenną przestrzenią w sytuacji braku terenów do rozwoju w granicach miast [Łapot 1992]. Tereny przemysłowe dobrze skomunikowane z innymi ośrodkami miejskimi zazwyczaj wyposażone są w infrastrukturę techniczną, zwłaszcza uzbrojenie terenu, co sprawia, że wykorzystanie ich do nowych funkcji przemysłowo-usługowych jest łatwiejsze.

Szanse zagospodarowania zmniejszają się w przypadku występowania zwartej grupy terenów pogórnich, wielu właścicieli jednego terenu oraz podzielenia go na małe działki, ponieważ trudno podjąć działania rekultywacyjne odnoszące się do wszystkich obiektów jednocześnie [Gasidło, Gorgoń 1999: 133]. Jakkolwiek pojedyncze, zregenerowane tereny tracą swoją wartość przy sąsiedztwie zdewastowanych czy zdegradowanych. Przy dużej ilości i powierzchni terenów poeksploatacyjnych zmniejsza się na nie popyt. Obrót nieruchomościami w dużej mierze zależy od systemu wartości oraz tradycji w danym miejscu, które wpływają na przypisanie znaczenia terenom górniczym. W obrocie nieruchomościami przemysłowymi bardziej uzasadnione jest podejście marketingowe, w którym ziemia jest towarem, a nie lokatą kapitału, źródłem prestiżu czy symbolem wolności [*ibidem*: 139]. Przy takim nastawieniu obrót gruntami przemysłowymi powinien opierać się na komercyjnym traktowaniu własności ziemi jako przedmiocie mającym przynosić dochód, z uwzględnieniem cyklu życia zagospodarowanego terenu,

który „starzeje się” i po pewnym czasie zostanie zlikwidowany. Sposób użytkowania terenu podlega dynamicznym zmianom, jednak teren ten powinien być traktowany jako dobro wspólnoty lokalnej przynoszące korzyści wynikające z utrzymania go w odpowiednim stanie.

Dodatkowo popyt na tereny jest uzależniony od wyczerpujących się zasobów obszarów wolnych oraz wielkości nakładów wymaganych do zagospodarowania nawet bardzo zdegradowanych przestrzeni. Obiekty o charakterze przemysłowym, usługowym lub komunalnym zwykle oddziałują na środowisko, więc zasadne jest lokowanie ich na terenach przekształconych, minimalizując w ten sposób użytkowanie terenów zielonych. Uciążliwość degradacji powierzchni gruntów powoduje ograniczenia zagospodarowania zwłaszcza do celów mieszkaniowych, co jest niekorzystne z gospodarczego punktu widzenia jako możliwości wprowadzenia terenu do obrotu. Uzdatnianie terenów pogórnich oraz przygotowanie ich do zabudowy różnicuje je ze względu na potrzebę podejmowania działań rekultywacyjnych, które mogą dotyczyć likwidacji zapożarowanych odpadów na hałdach, izolacji pól po pożarach, usunięcia infrastruktury budowlanej zakładu górniczego, trwałego zabezpieczenia wylotów szybów i sztolni na powierzchnię, wypełnienia pustek powierzchniowych, zagęszczenia lub wymiany gruntów czy wypełnienia niecek bezodpływowych nasypem budowlanym lub ich odwodnienie [Woźniak, Nieć 2009: 45]. Wobec potrzeby składowania ogromnej ilości wytworzonych odpadów można wykorzystać wyrobiska poeksploatacyjne, które charakteryzują się ubytkiem mas nadkładów i kopaliny. Jednak wyrobiska przeznaczone do składowania odpadów wymagają działań technicznych polegających na odpowiednim przygotowaniu terenu oraz zabezpieczeniu (uszczelnieniu) obiektów, ale dzięki tym przedsięwzięciom można ograniczyć wykorzystanie przestrzeni w mieście. Kierując się zasadami zrównoważonego rozwoju należy zadbać o efektywne i wielofunkcyjne zagospodarowanie terenów w taki sposób, aby osiągnąć warunki produkcji porównywalne lub niewiele odbiegające od możliwości produkcyjnych gruntów sprzed zajęcia ich przez działalność przemysłową. Znane są przypadki, kiedy grunty po rekultywacji osiągnęły wyższe klasy bonitacyjne [Fagiewicz, Brzęcka 2016:27].

Lokalne wzorce kulturowe i zachowania społeczne mogą uniemożliwiać niektóre sposoby użytkowania terenów, zwłaszcza pogórnich, pomimo znanych przykładów adaptacji obiektów poprzemysłowych na mieszkania, biura czy kościoły. Wiązać się to może z pokonaniem pewnych uprzedzeń, czasami podyktowanych racjonalnymi obawami przed użytkowaniem terenu potencjalnie niebezpiecznego i skażonego, jednak w innych przypadkach ne-

gatywne opinie prezentowane przez ekspertów czy opinię publiczną udostępnianą w mediach mogą być przenoszone na tereny, na których zagrożenia nie występują. Nieuzasadnione pozytywne czy negatywne sądy o wartości terenów i obiektów pogórnich mogą wywierać wpływ na decydentów i planistów, którzy czasami podejmują decyzje na podstawie opinii, a nie rzetelnie przeprowadzonych badań. W dużej mierze postrzeganie terenów pogórnich wynika z zachowań społeczności lokalnej, które oddziałują na ocenę wartości danego obszaru oraz potrzeby i możliwości jego zagospodarowania.

Głównym celem przekształceń terenów poeksploatacyjnych powinna być ich aktywizacja poprzez potencjalny wzrost atrakcyjności gospodarczej, które w efekcie przyczynić się mogą do powstania nowych miejsc pracy oraz zwiększenia dochodów gminy. Odnowa zdegradowanych obszarów poprawia jakość życia mieszkańców, zaspokaja ich potrzeby w zakresie usług, mieszkalnictwa oraz terenów rekreacyjnych. Decydując o kierunku adaptacji i zagospodarowania terenów pogórnich należy przeanalizować miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego, które wpływają na warunki kształtowania krajobrazu, ładu przestrzennego oraz spójność zabudowy, dzieląc je na strefy pełniące funkcje produkcyjne, usługowe, komunikacyjne na bazie istniejącej infrastruktury. Ponadto ważnym elementem planowania jest uwzględnienie oczekiwań i opinii społecznej. Procesy projektowe mające na celu większe ożywienie i lokalizację nowych form działalności produkcyjno-usługowej na terenach przemysłowych mogą być realizowane, dopiero gdy zostaną zrozumiane oraz zaakceptowane przez społeczeństwo. Wskazane jest, aby społeczność lokalna brała udział w uzgodnieniach nad planowanymi przekształceniami. Komunikacja społeczna powinna przyczynić się do rozpowszechniania wiedzy, zmiany wzorców zachowań, wzrostu zaangażowania ludzi w przebiegu danego procesu, współpracy z różnymi interesariuszami zapewniając w ten sposób przejrzystość, zrozumienie potrzeby zmiany oraz unikanie konfliktów, w konsekwencji budując pozytywny wizerunek realizatora przedsięwzięcia [Szulc 2014: 35]. Podniesienie świadomości mieszkańców, zmiana ich podejścia i modelu zachowań wymaga zaangażowania jak największej grupy społecznej, angażowania ich na wszystkich etapach procesu oraz uwzględnienia lokalnych warunków. Budowanie klimatu społecznego zaufania bazuje na jawności decyzji i zamierzeń.

Prywatni inwestorzy dysponujący znacznym kapitałem rzadko zainteresowani są podjęciem inwestycji na terenach zdegradowanych, które wymagają podjęcia gruntownej odbudowy, dlatego decydują się na obszary dotychczas niezagospodarowane. Natomiast władzom lokalnym zależy na

ożywieniu nieużytków, ale brak funduszy publicznych jest barierą inwestycyjną. W takiej sytuacji rola samorządu lokalnego sprowadza się do opracowania systemu zachęt i udogodnień dla podmiotów prywatnych (oddłużenie gruntu, poprawa stanu infrastruktury, ulgi podatkowe, obniżenie stawek za dzierżawę) w celu pobudzenia ich aktywności gospodarczej [Markuszczyńska 2009: 21]. Konkurencyjność oraz możliwość ponownego zagospodarowania danego obszaru przemysłowego może wzrosnąć przy spełnieniu następujących kryteriów: teren jest własnością oraz jest w trwałym władaniu podmiotów publicznych, posiada uregulowany status prawny oraz co najmniej dobrą dostępność komunikacyjną, nie należy do grupy najbardziej zagrożonej pod względem środowiskowym [Szulc 2014: 32]. Z perspektywy potencjalnego inwestora nagromadzenie mniejszych niedogodności, tj. niekorzystnej dla niego formy zagospodarowania terenu, niekorzystnych zapisów w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego lub w planie miejscowym, ograniczeń dostępności transportowej, nienajlepszego stanu technicznego dróg, niekorzystnej bocznicy kolejowej, jak również właściwości morfologiczne terenu czy dane fizykochemiczne, struktura własności mogą stać się barierą do ponownego zagospodarowania.

Istotna dla ochrony dziedzictwa kulturowego jest możliwość zabezpieczenia zabytków przemysłowych wynikająca z *Ustawy o ochronie dóbr kultury* (Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48). Obecna sytuacja obiektów i urządzeń poprzemysłowych wynika z późnego objęcia ich ochroną ze względu na trudną dostępność, masowość ich występowania na danym obszarze, rozmiar ograniczający ich użytkowanie i konserwację, jak również zbyt wolny rozwój archeologii przemysłowej kreującej metody poszukiwań, sposoby ich walooryzacji i konserwacji. Zabezpieczanie wartości krajobrazowych i architektoniczno-urbanistycznych jest zjawiskiem dość nowym, w stosunku do których obowiązuje produkcyjna zasada minimalizacji kosztów do spełniania podstawowych wymagań użytkowych [Gasidło, Gorgoń 1999: 137]. Jednak duża dynamika zmian, wynikająca ze stałego rozbudowywania, przebudowywania obiektów przemysłowych w celu przystosowania ich do szybko zmieniającej się technologii powoduje, że obiekty i narzędzia (lub ich zespoły) w niewielkim stopniu zachowały swoją pierwotną strukturę. Specjalistyczne urządzenia (porty, wywrotnice wagonowe, przenośniki taśmowe, osadniki) służące określonym sposobom użytkowania zmniejszają możliwości ich ponownego użytkowania, dlatego nieczynne hale przemysłowe stwarzają specyficzny, nietypowy i atrakcyjny klimat dla zdarzeń artystycznych (koncertów, kabaretów, seansów filmowych i operowych).

Przeobrażenia strukturalne regionu to wieloletni proces, dlatego udana adaptacja do nowych celów i funkcji przeznaczenia zabytków techniki w dużej mierze zależy od zmiany stosunku społeczeństwa do dziedzictwa przemysłowego. Nowe rozumienie piękna własnego regionu, odkrywanie walorów środowiska może przyczynić się do postrzegania w nim szansy na przyszłość. Potencjał obiektów górniczych kryje się w jego specyfice i unikatowości, którą społeczeństwo z łatwością jest w stanie zidentyfikować, szczególnie w regionie śląskim, nadając im swoisty „znak firmowy”. Coraz powszechniejsza świadomość wartości starych obiektów poprzemysłowych oraz zmiana nastawienia społecznego do nich odzwierciedla się w nadawaniu im wartości historycznej lub estetycznej. W najstarszych obiektach zachowana jest logika dawnego układu osiedleńczego o spójnej kompozycji, jak w przypadku centralnie zlokalizowanego kościoła czy ratusza. Charakterystyczny układ przemysłowo-osadniczy ukrywa w sobie wartość historyczną, ale również kod ulic i placów, miejsc formalnie ważnych oraz oryginalnych form zabudowy. Relacje występujące w specyficznym układzie architektonicznym wpływają na wykształcenie się pewnych typów zachowań społeczności lokalnej [Szady 1993]. Zaangażowanie społeczności lokalnej w proces adaptacji może przyczynić się do wzrostu odpowiedzialności za jego realizację i aktywizację społeczną oraz podniesienia świadomości mieszkańców.

Nadanie uporządkowanego kierunku adaptacji terenom poprzemysłowym powinno zmierzać do tworzenia nowych relacji funkcjonalno-przestrzennych wzmacniających cechy konkurencyjne obszarów poeksploatacyjnych przez zmniejszenie ich negatywnego oddziaływania na środowisko naturalne, zachowanie najcenniejszych obiektów oraz poprawę jakości życia społeczności lokalnej. Największą trudność może sprawiać połączenie funkcji kulturowych, komercyjnych i społecznych obiektów oraz ich integracja z otoczeniem, ponieważ stopień przekształcenia obiektu poprzemysłowego zależy od roli, jaką ma odgrywać w dzielnicy lub mieście. Adaptacja zespołów terenów i obiektów poprzemysłowych może polegać na konserwacji, rozbudowie, zmianie konstrukcji, a nawet pełnej przebudowie. Działania te mają zapobiegać dezintegracji przestrzeni miejskiej, zwiększać przestrzeń publiczną oraz zachowywać wyjątkowy charakter architektury [Czwartyńska 2008].

Następstwem długotrwałych procesów urbanizacyjnych może być transformacja organizacji struktury firmy, miasta lub regionu, modernizacja i przebudowa infrastruktury w przestrzeni, powstawanie czy upadek firm i sektorów, rynków i konkurentów, technologii i produktów dążących do specjalizacji i dywersyfikacji działalności gospodarczej [Klasik 2001: 96-

97]. Jednak proces ten stwarza warunki oraz możliwości do zapewnienia wewnętrznego i zewnętrznego rozwoju obszaru oraz zabezpieczenia obecnego i przyszłego pokolenia dzięki jednoczesnemu przebiegowi w wymiarze ekonomicznym, kulturowym, technologicznym i środowiskowym. Możliwości rozwojowe kryjące się w potencjalnych zasobach obiektów i terenów poeksploatacyjnych wpływają na elastyczność i szanse adaptacji bazy ekonomicznej. Układ sieci relacji między różnymi elementami terenu i podsystemami w mieście decyduje o wartości przestrzeni ekonomicznej przyciągając lub odpychając inwestorów. Czynniki wewnętrzne składające się na atrakcyjność obszaru określaną przez potencjalnych i rzeczywistych użytkowników (mieszkańcy, przedsiębiorcy, inwestorzy, turyści itp.) wyrażają indywidualne oceny właściwości i podatności na przekształcenia zasobów oraz udogodnienia występujące w określonym zasięgu przestrzennym. Konkurencyjność jest cechą określającą zewnętrzne relacje względem innych podmiotów oraz szanse zagospodarowania terenów. W odniesieniu do przestrzeni pogórnicy opisuje jej korzystne usytuowanie, skomunikowanie, wyposażenie w zasoby i walory przyczyniające się do koncentracji podmiotów oraz produktów ze sprawnie zorganizowaną i działającą władzą publiczną. Konkurencyjność określa trwałe i samoodnawialny potencjał rozwojowy danej jednostki terytorialnej oraz jej zdolność do przetrwania. Wartość przestrzeni wyrażana przez jej atrakcyjność i konkurencyjność determinuje przyszły kierunek adaptacji na terenach poeksploatacyjnych.

3. Potencjał terenów poeksploatacyjnych

Ze względu na często obserwowany brak konsekwencji w realizacji projektów rekultywacyjnych oraz brak spójnej wizji zagospodarowania terenów górniczych są one postrzegane negatywnie w świadomości społecznej, ale również w oficjalnych statystykach widnieją jako „tereny zdegradowane i zdewastowane”. Formy powstałe po działalności górniczej są nieodzownym elementem szczególnie śląskiego dziedzictwa i kultury, dlatego przewartościowanie dotychczasowego myślenia o terenach poeksploatacyjnych wymaga spojrzenia na nie, nie jako na obszary cechujące się wysokim zagrożeniem środowiskowym, lecz jako przestrzeń skrywająca wiele możliwości jej adaptacji do bieżących potrzeb społecznych i gospodarczych. Zmiany świadomości społeczeństwa powinny zmierzać w kierunku widzenia potencjału w formach powstałych po eksploatacji kopaliny. Podmioty prowadzące działalność górniczą powinny podejmować działania niezbędne do ochrony zasobów złóż

oraz pozostałych składników środowiska, a przede wszystkim przywracać je do właściwego stanu. Obowiązujące przepisy prawne zobowiązują przedsiębiorcę górniczego do wykonywania rekultywacji gruntów rolnych i leśnych oraz przywrócenia stanu pierwotnego. Do lat 90. XX w. w Polsce dominowały jednostronne branżowe sposoby oceny degradacji środowiska, a co za tym idzie jednokierunkowe koncepcje kształtowania przestrzeni poeksploatacyjnych. Grunty zrehabilitowane poddawane były różnym sposobom zagospodarowania, najczęściej w kierunku leśnym i rolnym. Formy powstałe po działalności górniczej są niedoceniane, a przede wszystkim nie są traktowane jako integralne elementy krajobrazu o wysokich wartościach kulturowych, użytkowych, wzbogacających georóżnorodność środowiska.

W Polsce pod koniec 1996 r. było ok. 5060 km² nieużytków i ok. 755 km² terenów zdewastowanych lub zdegradowanych, z czego 23 km² zrehabilitowano, a 15 km² zagospodarowano [Gasidło, Gorgoń 1999: 25]. Największa ich powierzchnia znajdowała się w ówczesnym województwie katowickim, a dewastacja gruntów spowodowana była głównie przez kopalnictwo piasku oraz górnictwo węgla kamiennego. W województwie śląskim w 2017 r. znajdowało się 13 823 ha terenów nieużytkowanych, co stanowiło 3% powierzchni wszystkich nieużytków w kraju. Natomiast gruntów zabudowanych i zurbanizowanych było 9,2% w stosunku do sumarycznej ich wartości w kraju, z czego tereny przemysłowe stanowiły 13,8% terenów województwa śląskiego (w tym 0,8% to użytki kopalne, czyli grunty zajęte przez czynne odkrywkowe kopalnie nadal eksploatujące węgiel) [GUS 2017: 117-119]. Grunty zdewastowane i zdegradowane wymagające rekultywacji w 2016 r. stanowiły 0,4% powierzchni województwa śląskiego, w tym 91,8% z nich było obciążonych konsekwencjami działalności górniczej i kopalnictwa surowców. Na obszarze 65 ha zostały zrehabilitowane i zagospodarowane na cele rolnicze i leśne [GUS 2017: 122-123]. W ubiegłych latach zauważane było coraz większe zapotrzebowanie ponownego zagospodarowania i rekultywacji terenów podlegających działalności górniczej (tab. 1). W coraz większym stopniu podejmowane przedsięwzięcia dotyczyły terenów po eksploatacji węgla kamiennego, ponieważ w 2016 r. obejmowały 13,3% gruntów, z czego prawie 10% zostało zrehabilitowanych, a 54% zagospodarowanych [*ibidem*: 123].

Należy zauważyć, że w latach 90. na terenie zakładów przemysłowych wytwarzano ok. 124 mln ton uciążliwych dla środowiska odpadów rocznie, jednak problem zagospodarowania obiektów i terenów poprzemysłowych do 1990 r. w skali kraju nie miał wielkiej rangi [Karbownik, Pawełczyk 1998]. Program restrukturyzacji górnictwa zakładał stałą likwidację kopalń oraz

Tabela 1

 Rekultywacja i zagospodarowanie gruntów
 przekształconych działalnością górniczą

Rok	Grunty pod działalnością górniczą (ha)	Grunty w ciągu roku (ha)		Grunty zrehabilitowane i zagospodarowane przekazane innym użytkownikom (ha)
		zrehabilitowane	zagospodarowane	
2000	44 991	2 340	574	1 511
2005	39 286	1 123	765	1 331
2010	37 584	510	243	369
2015	41 121	773	362	629
2016	41 301	661	332	185

Źródło: [GUS 2017: 123].

zmianę struktury funkcjonalnej obiektów, a w ramach racjonalizacji wydobycia zamykano wiele peryferyjnych, wyczerpanych pól i zakładów górniczych. Znaczna część obiektów poprzemysłowych została wyburzona ze względu na ich masowość oraz nieracjonalność kosztów utrzymania.

Tereny przekształcone działalnością górniczą, często posiadają korzystną lokalizację oraz dostęp do infrastruktury, jednak mogą być zdegradowanym zasobem niekorzystnie oddziałującym na środowisko oraz wizerunek miasta, a czasem nawet całego regionu [Janiszek 2017: 69]. Ogromna powierzchnia gruntów przekształconych działalnością górniczą oraz wzrastające ograniczenie przestrzeni miejskiej wobec zapotrzebowania na tereny pod nowe inwestycje wymusza podejmowanie przedsięwzięć mających na celu ponowne wykorzystanie obszarów poprzemysłowych do pełnienia funkcji gospodarczych, przyrodniczych czy rekreacyjnych. W ostatnich dziesięcioleciach na obszarze kraju rekultywacja terenów poeksploatacyjnych prowadzi do uporządkowania przestrzeni, poprawy jakości życia oraz wzrostu gospodarczego przekształconego obszaru na tle regionu. Odnowa tkanki miejskiej oraz trwałe ożywienie społeczno-gospodarcze, ma spowodować zachowanie walorów historycznych oraz unikatowości obiektów poprzemysłowych, ale też wzmocnić tożsamość lokalną społeczności partycypującej w procesach rewitalizacyjnych. Skoncentrowane terytorialnie, zaplanowane i ujednolicone działania przeciwdziałają negatywnym przekształceniom terenu, zwracając uwagę na wartość urbanistyczno-architektoniczną układów miejskich, różnorodność sieci relacji współtworzących indywidualny charakter miejsca, podkreślając potencjał ukryty w tradycyjnych i lokalnych cechach przestrze-

ni. Walory zasobów infrastrukturalnych, środowiskowych oraz kulturowych stanowią bazę konkurencyjnych właściwości wpływających na podejmowane działania chroniące i adaptujące istniejące obiekty. Umożliwiają one wykreowanie nowej i atrakcyjnej struktury funkcjonalnej zachowanych obiektów i obszarów po działalności eksploatacyjnej.

Podsumowanie

Projektowanie zmian na terenach zdegradowanych aktywnością górniczą wymaga podjęcia działań związanych z analizą czynników zewnętrznych – świadczących o możliwości ich zagospodarowania oraz czynników wewnętrznych – związanych z właściwościami samego terenu oraz jego podatnością na przekształcenia. Możliwość ponownego zagospodarowania terenów pogórnich wynika ze znaczenia, jakie zostanie im nadane przez władzę samorządową, inwestora, mieszkańca czy użytkownika danego obszaru. Czynniki zewnętrzne określające położenie, dostępność komunikacyjną, strukturę funkcjonalno-przestrzenną, różnorodność i jakość otoczenia, wzorce społeczne, obrót nieruchomościami, prawo dotyczące środowiska naturalnego i kulturowego, stan prawno-własnościowy, specjalne zachęty i ułatwienia, znaczenie lokalne i ponadlokalne mogą stwarzać szanse na zagospodarowanie oraz poprawę konkurencyjności terenu i obiektów pogórnich w regionie.

Na łatwość modyfikacji obiektów przemysłowych oddziałuje wysokie zróżnicowanie przestrzeni, otoczenia gospodarczego i przyrodniczego oraz znaczenie polityczne i ekonomiczne danego ośrodka. Różnorodność funkcjonalna otoczenia oraz bogactwo przyrodnicze biocenozy, uwarunkowania klimatyczne, hydrologiczne i glebowe sprzyjają adaptacji obiektów przemysłowych, której kierunek powinien podkreślać indywidualny i unikatowy charakter danego terenu.

Literatura

- Czwartyńska M., 2008, *Obszary pogórnice w postindustrialnej transformacji Górnego Śląska*. Prace Komisji Geografii Przemysłu, Warszawa-Kraków, nr 10: 76-85.
- Fagiewicz K., Brzęcka K., 2016, *Ocena jakości rekultywacji gruntów pogórnich w obszarze kopalni węgla brunatnego „Adamów”*, *Przegląd Górniczy*, 72(10): 24-32.
- Gasidło K., Gorgoń J. (red.), 1999, *Modelowe przekształcenia terenów przemysłowych i zdegradowanych*. Program UNDP, UNCHS (Habitat) „Zarządzanie

- zrównoważonym rozwojem Aglomeracji Katowickiej”, Centrum Usług Dru-karskich H. Miler, Katowice.
- GUS, 2017, Ochrona środowiska 2016, Informacje i opracowania statystyczne, War-szawa, [https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualno-sci/5484/1/18/1/ochrona_srodowiska_2017.pdf, dostęp 01.03.2019].
- Janiszek M., 2017, *Witalność terenów zdegradowanych na przykładzie Katowic*. Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum 16(2): 67-76.
- Karbownik A., Pawełczyk E., 1998, *Likwidacja kopalń węgla kamiennego według pro-gramu reformy górnictwa węgla kamiennego*. Wiadomości Górnicze, nr 11.
- Klasik A., 2001, *Międzynarodowa konkurencyjność jako kryterium restrukturyzacji polskich regionów*, [w:] *Konkurencyjność miast i regionów a przedsiębior-czość i przemiany strukturalne*, A. Klasik (red.). Prace Naukowe, Akademia Ekonomiczna im. K. Adamieckiego, Katowice: 95-111.
- Łapot W., 1992, *Petrographic Diversity of tInsteins from the Upper Silesian Coal Basin* (GZW), Prace Nauk. U.Śl. w Katowicach, 1326.
- Marciniak A., 2009, *Rewitalizować czy adaptować obiekty górnicze – rozważania teoretyczne*. Gospodarka Surowcami Mineralnymi, t. 25, z. 1: 137-145.
- Markuszczyńska I., 2009, *Możliwości i ograniczenia zagospodarowania nieużytków przemysłowych*. Problemy Ekologii Krajobrazu, T. XXIV: 17-23.
- Pietrzyk-Sokulska E., 2005, *Kryteria i kierunki adaptacji terenów po eksploatacji surowców skalnych. Studium dla wybranych obszarów Polski*. Wyd. IGSMiE PAN, Kraków: 5.
- Szady E., 1993, *Urbanistyczno-architektoniczne problemy przekształceń wybranych kopalń górnośląskich*. Biuletyn KPZK PAN, z. 162, Warszawa.
- Szulc T., 2014, *Projekt rewitalizacji terenów zdegradowanych – uwagi ogólne*, [w:] *Tereny pogórnice – szanse, zagrożenia. Analiza przypadku*, B. Białecka, W. Biały (red.). PA NOVA SA. Gliwice, Gliwice.
- Ustawa z 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury* (Dz.U. 1962 nr 10 poz. 48).
- Woźniak H., Nieć M., 2009, *Zasady dokumentowania warunków geologiczno-inżynierskich dla celów likwidacji kopalń*. Ministerstwo Środowiska, Warszawa.